

Mirqosim TILOVOV,
Termiz davlat universiteti o'qituvchisi
E-mail: mirqosim_uz@mail.ru

Termiz davlat universiteti dotsenti, PhD O.Xamidov taqrizi asosida

**SHIMOLIY BAQTRIYA AHAMONIYLAR DAVRI RITUAL LANDSHAFTI BO'YICHA BA'ZI MULOHAZALAR
(OLTINSOY TUMANIDAGI QIZILTEPA ARXEOLGIK YODGORLIGI MISOLIDA)**

Аннотация

Ushbu maqolada ritual landshaft tushunchasiga Surxondaryo viloyati Oltinsoy tumanida joylashgan Qiziltepa yodgorligi misolida izoh berilgan. Yodgorlik ustida olib borilgan o'rganish ishlari davomida aniqlangan ibodatxona, olov platformalari, altarlar hamda kata misolida ritual landshaft tushunchasi izohlangan.

Kalit so'zlar: Ritual landshaft, Shimoliy Baqtriya, ibodatxona, olov platformalari, altar, kata, Qiziltepa, Oltinsoy.

**НЕКОТОРЫЕ КОММЕНТАРИИ К РИТУАЛЬНОМУ ЛАНДШАФТУ СЕВЕРНОЙ БАКТРИИ
АХЕМЕНИДСКОГО ПЕРИОДА (В СЛУЧАЕ С АРХЕОЛОГИЧЕСКИМ ПАМЯТНИКОМ КЫЗЫЛТЕПА В
АЛТЫНСАЙСКОМ РАЙОНЕ)**

Аннотация

В данной статье понятие ритуального ландшафта поясняется на примере памятника Кызылтепа, расположенного в Олтинсойском районе Сурхандарьинской области. Понятие ритуального ландшафта объяснено на примере храма, огненных площадок, алтарей и ката, выявленных при изучении памятника.

Ключевые слова: Ритуальный ландшафт, Северная Бактрия, храм, пожарные платформы, алтарь, ката, Кызылтепа, Алтынсай.

**SOME COMMENTS ON THE RITUAL LANDSCAPE OF NORTHERN BACTRIA OF THE ACHAEMENID PERIOD
(IN THE CASE OF THE ARCHAEOLOGICAL SITE OF KYZYLTEPA IN THE ALTYSAY REGION)**

Annotation

In this article, the concept of ritual landscape is explained using the example of the Kyzyltepa monument, located in the Oltinsoy district of the Surkhondaryo region. The concept of a ritual landscape is explained using the example of a temple, fire pits, altars and kata identified during the study of the monument.

Key words: Ritual landscape, Northern Bactria, temple, fire platforms, altar, kata, Kyzyltepa, Altynsay.

Kirish. Baqtriya (Baqtriana) O'rtasiyodagi tarixiy-madaniy viloyat bo'lib, Amudaryoning o'rtasiyodagi Hisor tizmasi va Hindikush oralig'ida joylashgan (hozirgi Janubiy O'zbekiston, Janubiy Tojikiston, Shimoliy Afg'oniston va Janubi-sharqiy Turkmaniston) [2].

Baqtriya sharqi Pomir, shimoli Pomir-Oloy, jumladan Hisor tizmasi, g'arbi Ko'hitang, janubi Hindikush bilan o'rab olingan. Ushbu tog'lar suvlaridan bir qator daryolar tarmog'i vujudga kelib, Baqtriya o'rtasiyodagi qismiga oqib kelib, Amudaryoga qo'shiladi. Amudaryo sharqdan, Panj va Vaxsh daryolari qo'shilishidan boshlanadi.

Shimoliy Baqtriya shimol va g'arbdan Hisor tog' tizmasi va Ko'hitang, sharqdan Bobotog' tog' massivi, janubdan Amudaryo bilan o'ralgan. Ushbu o'ziga xos geografik xususiyatlar Shimoliy Baqtriyaning g'arbiy qismini yoki Shimoliy Baqtriyani Sharqiy va Janubiy Baqtriyadan ajratishga imkon berib, hozirgi kundagi Surxondaryo viloyati hududlariga to'g'ri keladi [1].

Surxondaryo viloyatidagi hududidagi Baqtriya N.D.Dvurechenskaya tadqiqotlarida Shimoliy Baqtriyaning g'arbiy qismi deb ataladi. Shuningdek, ushbu hudud ikki qismli xarakterga egaligi ta'kidlangan. Ya'ni, tog' oldi hududdan iborat shimoliy qismi vodiidan iborat bo'lgan janubiy qismdan farq qiladi. Tog' oldi hududida Sariqamish-Sherobod va Sherobod-Kelif adirlari ko'rinishidagi tabiiy chegaralarga ega. Sherobod Kelif adirlari 1600 m gacha uzunlikdagi past tog' tizmalaridan iborat. Cho'lbairdan shimoli-sharq-janubi-g'arb yo'nalishida Sariqamish-Sherobod

past tog'lari cho'zilgan. Sheroboddan adirlar janubi-g'arb yo'nalishiga davom etib, Sherobod-Kelif tizmasi deb nomlanadi [1]. Surxondaryo viloyati sharqida Bobotog' joylashgan. Shimoliy Baqtriyaning asosiy daryolari Hisordan boshlanib, Amudaryoga quyiladi. Ulardan yiriklari Sherobodaryo, Qorasuv va soylar, Surxondaryo o'ng oqimi hisoblanadi. Ushbu daryolar vodiylarida oazislar shakllangan. Surxondaryo daryosi Bobotog' bilan yonma-yon bo'lib, shimoldan janubga qarab oqadi.

Qiziltepa - Surxon vohasi me'moriy obidalari tarkibidagi ushbu manzilgoh mil. av. IX-IV asrlarga oid shahar xarobasi. Surxondaryo viloyati Oltinsoy tumani hududida, Qizilsuv daryosining o'ng sohilida Qiziltepa joylashgan. G.A. Pugachenkova rahbarligidagi O'zbekiston San'atshunoslik ekspeditsiyasi xodimlari tomonidan o'rganilgan (1971 y.). Qiziltepa rejasi to'rtburchak shaklida (420x360 m) bo'lib, maydon 16 ga. Qiziltepa janubi-sharqiy va janubiy-g'arb tomondan poydevori 10 m qalinlikda, (paxsa va xom g'ishtdan) asosi doira shaklida bo'lgan tekis minoralari bor qalin devor bilan o'ralgan. Devor va minoralarda o'q otish shinaklari bor, devor atrofiga xandaq qazilgan. Qiziltepa uch qismdan iborat: 1) Qiziltepaning janubi-g'arbiy qismidagi balandligi 10 m ga yaqin telalikka qurilgan ark va hukmdorlar saroyi; 2) Shaharning o'z hududi; 3) Shaharning janubi-sharqiy devoridan tashqarida joylashgan, umumiy maydoni 4-5 gektar bo'lgan hudud. Tadqiqotlar Qiziltepada hayot 3 asosiy davrga bo'linganini ko'rsatadi. Qiziltepa -1 (mil. av. IX-VII asrlar); Qiziltepa-2 (miloddan

avvalgi VI-V asrlar); Qiziltepa-3 (miloddan avvalgi V-IV asrlar). Qiziltepa-2 davrida hayot birmuncha rivojlangan, bu davrda Qiziltepaga kishilar ko'plab ko'chib kela boshlagan. Qal'a qo'rg'onida paxsa va xom g'ishtdan qator hashamatli imoratlar qurilgan. Qiziltepadan har xil qurollar (yorg'uchoq hovoncha, o'g'ir dasta, o'roq), to'q qizil rang angob bilan sirlangan silindrsimon tirgakli idish, uy hayvonlari suyaklarining ko'plab topilishi dehqonchilik, kulolchilik va chorvachilikning jadal yuksalganidan darak beradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Oltinsoy tumanida o'rganilgan yodgorliklar orasida Qiziltepa, Buyrachi tepa 1, 2, Qizilcha 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, Xoshtepa yodgorliklari ahamoniylar davriga oid yodgorlik hisoblanadi.

Ritual landshaft - bu odamlar yoki jamoalar tomonidan ibodat qilish, muloqot qilish, ajdodlarni yodga olish va boshqa maqsadlar uchun yaratilgan maxsus joy yoki makon hisoblanadi. Ushbu maxsus joy (makon) lar o'ziga xos ahamiyatga ega bo'lib insonlar tomonidan foydalanish uchun maxsus yaratilgan. Ular ko'pincha ibodat, zikr va bayramlar kabi ma'naviy va diniy tadbirlar uchun joy bo'lib xizmat qiladi. Ritual landshaftlar o'zining ramziy va dinamik tabiati bilan ajralib turadi hamda bu shaxslar va jamoalar uchun muhim ahamiyatga egadir. Mazkur tushuncha o'tgan asrning 80-yillari boshida Britaniya arxeologiyasida paydo bo'lgan [6].

Tadqiqot metodologiyasi. Qiziltepa yodgorligi ustida olib borilgan tadqiqotlar asosida diniy marosimlar yoki tadbirlar bilan bog'liq belgilar tahlili orqali ritual landshaft to'g'risida yani tushunchalarni hosil qilish mumkin.

Qadimgi Baqtriyaning qishloqlari A.S. Sagdullaev tomonidan Qizilcha 6- yodgorligi misolida nihoyatda yaxshi o'rganilgan. Ushbu yodgorlik bir oilaga - mo'ljallab, to'g'ri to'rtburchak shaklida, old tomonida chorbog'lari bilan qurilgan. Xuddi shu singari yodgorliklar Mirshodi daryosi bo'yida, Qiziltepa shahar yodgorligi atrofida 11 tani tashkil etadi.

Asosiy yodgorligi Qiziltepa va uning atrofida joylashgan 11 ta shu nomdagi kichik yodgorliklar majmuasini birlashtirgan. Mahalliy hokimlik ma'muriy boshqaruv markazi Qiziltepa arkida joylashgan.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Ritual landshaft bo'yicha tushunchaga aniqlikni Oltinsoy tumanida joylashgan Qiziltepa yodgorligidagi elementlar misolida ko'rib chiqamiz.

Olov platformalari. Surxondaryo vohasining yuqori qismida Oltinsoy tumanida joylashgan Qiziltepada 1970-yillarda olib borilgan qazishmalarda 10x12 m o'lchamdagi mustahkam g'isht platformasi aniqlangan. Platforma yodgorlikning eng yuqori nuqtasini belgilaydi, taxminan 11 m. Yer sathidan yuqorida, tevarak-atrofdagi tekislik ustida ko'tarilgan. Uning tepasida kul va ko'mirdan boshqa hech narsa yo'q. Tadqiqotchilar buni olov platformasi deb taxmin qilishgan. Qiziltepada O'zbekiston-Xitoy qo'shma ekspeditsiyasi tomonidan olib borilgan qazishmalar natijasida ushbu mustahkam platforma ostida chuqur ko'milgan ibodatxona borligi aniqlandi [3], [5].

Ibodadxona. Qiziltepa Mirshodi vohasining markazini egallagan bo'lib, Kindiktepadan 40 km shimoli-sharqda joylashgan. Qiziltepa Ahamoniylar davrida tashkil topgan. U o'ndan ortiq aholi punktlarining asosiy manzilgohidir, shu

tariqa qadimgi Shimoliy Baqtriyadagi eng muhim mintaqaviy markazlardan biri sanaladi. Qiziltepada olib borilgan qazishmalarda qal'a ko'rinishidagi yirik monumental bino topilgan. Qal'a diniy inshoot atrofida qurilgan [7] va 2015- va 2018-yillarda bu hududda olib borilgan qazishmalar natijasida ibodatxona aniqlangan. Bino Kindiktepa ibodatxonasiga o'xshash bir qancha xususiyatlarni ko'rsatadi. Ikkalasining o'lchami bir xil, ikkalasining o'lchami 22,5x18 m, shu jumladan devorlari. Ular shakli o'xshash bo'lib, ikkalasi ham koridorga o'xshash old kamera va to'rtburchaklar asosiy qo'riqxonadan iborat. Qiziltepada Kindiktepadagi kabi marosimlarni tozalash uchun alohida yon xona bo'lmasa-da, Qiziltepa "muqaddas inshoot" dagi vanna shaklidagi chuqur ham xuddi shunday vazifani bajaradi. Chuqur asosiy altarning shimoliy tomonida ibodatxonaning kirish eshigi yaqinida joylashgan. Uning devorlari suv o'tkazmaydigan loy bilan qoplangan. Chuqur marosimlarni tozalash uchun ishlatilgan bo'lishi kerak [9].

Asosan Qiziltepa bo'yicha tadqiqot olib borgan A.S.Sagdullaev, Wu X., L.M.Sverchkov, N. Boroffkalarining xulosalari tahlil qilib chiqilgan.

Altarlar. Qiziltepadagi inshootda olovga sig'inish bo'lganiga shubha yo'q. Binoda maishiy faoliyat izlari ko'rinmaydi. Ibodatxonada ikki yuzalari kuygan altarlar mavjud. Katta altar ustidagi bir necha qatlamli kuygan loy yuzalar qurbongohning tez-tez yangilanib turishidan dalolat beradi. Janubdagi altarga podium birlashtirilgan bo'lib, u aftidan kohinning olov atrofida turishi uchun mo'ljallangan bo'lishi mumkin. Qurilish ichidagi inshoot va ashyolardan topilgan topilmalar Qiziltepadagi bino "zardushtiylik", "mazdaparastlik" yoki boshqa atamalardan foydalanishdan qat'i nazar, albatta, olovli ibodatxona ekanligini aniq ko'rsatib turibdi. Bino keyinchalik Sosoniylar davrida qonunlashtirilgan zardushtiylik olov ibodatxonasining Ahamoniylarning Markaziy Osiyo shaklini ifodalaydi.

Kata. Ritual landshaftlar haqida tushunchalar izohlanayotganda asosan marosimlar bilan bog'liq joylar yoki makonlar haqida so'z boradi. Qiziltepa "kata"sini ham shular sirasiga kiritish mumkin. Olib borilgan tadqiqot natijalariga ko'ra bir qancha katalar O'rta Osiyo hududa aniqlangan. Masalan, Burguttepa, Qiziltepa katalari shular jumlasidandir.

Ilk temir davriga oid bo'lgan Qiziltepa yodgorligida maydoni 9 m2 bo'lgan kata aniqlangan. A.S.Sagdullaevning fikricha mazkur inshootdan o'z davrida hech qanday turar joy yoki xo'jalik xonasi sifatida foydalanilmagan, balki bronza davridagi o'likni xona pollari va devorlari tagiga ko'mish an'anasining saqlanishidir [4].

Xulosa va takliflar. Ibodatxona, olov platformalari, altarlar, katalar mazkur tuman ritual landshaftini ta'riflash uchun eng yaxshi indikatorlar hisoblanadi. Ritual landshaft va diniy landshaft tushunchalari o'zaro bir-biriga yaqin tushunchalar bo'lganligi sababli ularni farqlab olishda chalkashliklarga yo'l qo'ymaslik lozim. Chunki, ritual landshaft marosimlar bilan bog'liq joy va makonlardagi elementlarni izohlasa, diniy landshaftning asosida g'oyaviy qarashlar yotadi. Qiziltepa yodgorligi ahamoniylar davriga oid bo'lgan Mirshodi vohasidagi eng yirik yodgorliklardan biridir. Unda aniqlangan ritual landshaftga xos belgilar o'z davrida diniy g'oyalarning marosimlarda o'z aksini topganligi ko'rsatadi. Bu esa o'z navbatida yodgorlikning vohada muhim ahamiyat kasb etganligidan dalolat beradi.

ADABIYOTLAR

1. Двуреченская Н.Д., Двуреченский О.В. Три линии обороны на западе Северной Бактрии в эпоху эллинизма // От Копетдага до Окса: Исследуя древнюю Центральную Азию. Сб. статей в честь В.Н.Пилипко / Ред.-сост.: Р.Г.Мурадов, А.В.Фрибус, Н.А.Дубова / Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо Маклая РАН; Институт истории материальной культуры РАН. М.: Старый сад, 2023. – С. 84. (Труды Маргианской археологической экспедиции. Т. 9).

2. Кошеленко Г.А., Фраёнова Е.М. БАКТРИЯ // Большая российская энциклопедия. Том 2. Москва, 2005, стр. 681-682
3. Сагдуллаев А. С. К изучению культовых и погребальных обрядов юга Средней Азии эпохи раннего железа / Древняя и средневековая археология Средней Азии / Отв. ред. З. И. Усманова. Ташкент: Фан, 1990. С. 29-38.
4. Сагдуллаев А.С. «Авесто» да акс этган диний маросимлар тарихини ўрганишда археологик маълумотлар // «Авесто» ва унинг инсон тараққиётидаги ўрни. – Тошкент-Урганч, 2001. – Б. 21; Сагдуллаев А.С. Археологические данные к изучению ранних культовых обрядов, нашедших отражение в Авесте // «Авеста» и его место в истории развития человечества. – Ташкент-Урганч, 2001. – С. 78–81.
5. Сверчков Л.М., Ву С. Храм огня V–IV вв. до н.э. Кизылтепа // Scripta antiqua. Вопросы древней истории, филологии, искусства и материальной культуры 8, 2019. С. 96–128.
6. Robb, J. G. The 'ritual landscape' concept in archaeology: a heritage construction // Landscape Research. 23(2), 1998, pp. 159–174.
7. Wu X., Sverchkov L.M., Boroffka N. The 2010–2011 Seasons of Excavations at Kyzyltepa (VI th –IV th centuries BCE), in Southern Uzbekistan // Iranica Antiqua 52, 2017, pp. 283–362.
8. Wu X. Kyzyltepa // Encyclopaedia Iranica Online. Brill. 2021.
9. Wu X. The Sacred Landscape of Central Asia in the Achaemenid Period // Studia Hercynia. XXVII/1, 2023. P. 13–53